

*аспірант кафедри світової
літератури
та культури імені проф.
Олега Мішукова
Херсонського державного
університету*

СТРУКТУРНІ ПАРАМЕТРИ КОНСПІРОЛОГІЧНОГО ДИСКУРСУ У МІЖКУЛЬТУРНІЙ КОМУНІКАЦІЇ

Наприкінці ХХ – початку ХХІ століття теорія змови або конспірологія (від англ. *Conspiracy theory*) стає одним із найбільш помітних та дискусійних соціокультурних феноменів. У більшості робіт із конспірології змова інтерпретується як «таємне співробітництво групи людей заради реалізації загального плану» [13, р. 13]. Зазвичай він підпорядкований ідеї глобальної, загальносвітової змови, що є найбільш актуальною у постмодерній культурі.

Завдяки своїй універсальності конспірологія поширюється у мас-медіа та інших сферах міжкультурної комунікації як умонастрій, структура політологічного аналізу й навіть дослідницький метод. Особливо інтенсивно «таємнознавство» охоплює масову культуру й літературу, збагачуючи їх захоплюючими сюжетами й особливим стилем. Однак головний секрет привабливості конспірології – вічного супутника людства – в її готовності знаходити прості «відповіді» на складні питання сучасності. І це попри історичну пам'ять, яка містить численні приклади того, коли такі «рішення» супроводжувалися активними діями стосовно учасників змови (погроми християн у Римі, середньовічні антиєврейські наклепи, «полювання на відьом», пошуки ворога у тоталітарних режимах тощо).

Мета статті – розглянути структурні параметри конспірологічного дискурсу, його парадигмальну взаємодію з соціальними й культурними контекстами. Під дискурсом розуміємо вербальну комунікацію, предмет якої – різновекторні погляди на загальну проблему – теорію змови. Представлена стаття – частина великої роботи, яка орієнтована на вивчення типології і поетики конспірологічного роману в українській і англійській масових літературах. Використання концепцій історії, соціології, міфології й антропології, присвячених теорії змови, дозволяє побудувати літературознавчу модель дослідження конспірологічної прози на міждисциплінарній основі.

Появу сучасної теорії змови більшість дослідників пов'язують із французькою революцією кінця ХVІІІ століття – великою прародителькою багатьох світових «ізмів». Саме вона зафіксувала перехід від традиційного суспільства до сучасного, від релігійної свідомості до секулярної. Людина як *causa sui* (першопричина) стає мірою усіх речей, при цьому зберігаючи й модернізуючи деякі константи, властиві традиційній свідомості. Б. Андерсон проникливо зазначає, що століття Просвіти й секуляризація принесли із собою власну темряву. Позбавивши людину релігійної віри, вони змусили її виробляти нові інструменти сприйняття й осмислення навколишньої дійсності [1, с. 35]. Ймовірно, конспірологічне мислення стає одним із таких «інструментів».

Цікаво простежити історичні передумови виникнення конспірологізму. Погляд на революцію як на результат змови поклав початок новій моделі історичного розвитку. Віра в історичну Зумовленість, яка на багато сторіч пережила кризу релігійної цивілізації на Заході, починає втілюватися у форму «таємного суспільства». Його представники оголошуються відповідальними за негативний історичний хід подій, за все «зло», що відбувається у суспільстві й цивілізації у глобальному масштабі. Звідси джерела антропологічної домінанти сучасної теорії змови, переконаність конспірологів різних рівнів, що таємне суспільство складають винятково «генії Зла». Саме ці риси зумовлюють «формулу» сюжету та систему персонажів сучасної конспірологічної прози.

Для розуміння специфіки конспірологічної прози слід прояснити ще один з аспектів конспірологічного дискурсу – співвідношення релігійної, міфологічної та конспірологічної свідомостей. Ця актуальна проблема розглядається у ряді сучасних культурологічних і політичних досліджень (К. Поппер, В. Шнирельман, О. Панченко, М. Ахметов, О. Прилуцький, Дж. Ентін). Так, К. Поппер у другому томі своєї відомої праці «Відкрите суспільство і його вороги» розмірковує про кореляцію релігійної та конспірологічної свідомостей. Він вважає, що «у своїх сучасних формах змовницька теорія суспільства, подібно сучасному історизму й сучасним спробам установити «природні соціальні закони», є типовим результатом секуляризації релігійних забобонів. Віра у гомерівських богів, змовами яких пояснювали історію Троянської війни, пройшла. Боги вигнані. Однак їх місце зайняли могутні індивідууми або групи – зловмисні групи, порочні задуми яких відповідальні за все те зло, від якого ми страждаємо. Це можуть бути й сіонські мудреці, і монополісти, і капіталісти, і імперіалісти» [20, с. 112–113].

Заявлена точка зору зазнає критики з боку інших дослідників. Так, О. Панченко, посилаючись на концепції «обмеженого блага» (*limited good*) та пошуків «цапа відбувайла», що належать американському антропологу Джорджу Фостеру [17, с. 293–315], доходить цікавих висновків. З одного боку, О. Панченко згодний, що генезис теорій змови у сучасному світі можна інтерпретувати як з оглядкою на особливості інтелектуальної історії Нового часу [21], так і у більш загальному контексті соціальних пояснювальних моделей, характерних для архаїчних і аграрних суспільств. З іншого боку, самі по собі ці міркування не дають чіткої відповіді на запитання про співвідношення конспірології та релігії як у синхронному, так і у діахронному аспектах. На думку вченого, пошуки у цьому напрямку приводять до проблематизації категорії зла у різних культурах і соціально-економічних

контекстах. Вочевидь, деякі соціальні явища й ідеологічні тенденції, релігійно орієнтовані, мають особливу валентність до конспірологічних пояснювальних моделей. Це насамперед стосується християнської есхатології [5]. Апокаліптичний стиль мислення, властивий сучасним конспірологам, зазначає американський політолог Річард Хофштадтер [19, с. 29–30]. З ним погоджується відомий дослідник конспірології Майкл Баркун, який пише про «імпровізаційний мілленіалізм», підкреслюючи зв'язок теорії змови з одним із головних напрямків сучасної есхатології [9]. Загальний висновок такий: сучасна конспірологія є секуляризованою версією «апокаліпсису», зберігаючи про нього ті уявлення, що століттями розвивалися у рідній християнській світоглядній парадигмі [18]. В. Шнирельман дотримується протилежної точки зору, згідно з якою конспірологія – рідна донька есхатології, згодом усе більше обтяжується цим спорідненням і намагається віддалитися від нього [6]. Утім, ця позиція більшою мірою відбиває риси національної версії розвитку конспірології у Росії.

Властивий людству інтерес до теорій змови проявляється усвідомлено або у колективному несвідомому незалежно від цивілізаційних процесів. Британський антрополог Еванс-Прічард ще у 1930-і роки описав такі уявлення на прикладі ментальності центральноафриканського народу азанде, де практично все, що трапляється поганого, уважалося наслідками чийогось чаклунства [16, с. 265]. Володіючи буквально магічною привабливістю, оскільки обіцяє розповісти про те, як усе було «насправді», теорія змови стає важливою складовою соціокультурного дискурсу сучасної епохи. Дж. Ентін – один з авторитетних дослідників конспірології, вважає конспіративізм рисою такого менталітету, що прагне розглядати значні події з позицій теорій змови [7]. О. Панченко уточнює цю дефініцію, акцентуючи її «світомоделюючу» функцію у структурі свідомості: *«Це не просто схильність виявляти у навколишньому житті чийсь таємні плани й підступи, але особливий тип світосприймання, що відрізняється дуже сильною психологічною мотивацією»* [5]. Апеляція до уяви, емоційної сфери сприяє більш легкому поширенню тієї або іншої конспірологічної ідеї, якби це відбувалося на раціональній основі.

Особливу валентність для нашого дослідження має відзначена багатьма дослідниками кореляція конспірологічної й міфологічної свідомості. На думку Дж. Ентина, «німецьке слово *Verschworungsmythos* (міфи про змови) указує на «теорію змови» як на міф. І дійсно, це більш підходящий термін ніж «теорія», яка має на увазі раціональну, наукову базу» [7]. Враховуючи міждисциплінарну природу конспірології, важливо простежити кореляцію теорії змови та міфу. Окремі аспекти взаємодії міфології й конспірології представлені у роботах М. Едельмана, дисертаціях І. Яблокова, Т. Амиряна, статтях О. Цветкова, О. Прилуцького.

Так, І. Яблоков, розглядаючи міфологічну природу теорії змови, бачить пряму наступність між міфом про змову Нового часу й сучасним конспірологічним міфом. На думку історика, останній – це типовий сциентистський міф, що увібрав у себе основні риси розвитку інтелектуальної думки західноєвропейської цивілізації епохи Просвіти [8, с. 47]. У його основі – наратив із досить простою структурою, а саме: існує якась група людей («ми»), що зуміли, попри маніпуляції й протидії іншої, як правило, негативно «поцінованої» групи («вони»), розшифрувати таємний код і розкрити секрети, від яких залежать долі світу [8, с. 44]. Зазначимо, загальними рисами для обох типів свідомості є те, що їх носії перебувають а) усередині об'єкта, б) вірять у реальність як міфу, так і конспірології, причому ця віра вкорінена на емоційно-образній основі, яка впливає набагато сильніше раціональної. На цю особливість сприйняття конспірологічного міфу, зазначену також О. Панченко, звертає увагу М. Леруа у монографії «Міф про єзуїтів: від Беранже до Мишле»: *«У міфі образ, чи то запозичений він з історичного переказу або ж із традиційної риторики, перетерплює істотні зміни. Багатство і яскравість образу затуляє той реальний предмет, до якого відноситься метафора: уявлюваний план починає значити більше, ніж план життєвий... Чим банальніше образ, тим настійніше він відсилає до звичного кола асоціацій... Образ – не прикраса мовлення, а головне знаряддя переконання. Апелюючи до уяви, можна досягти більшого успіху, ніж звертатися тільки до розуму»* [4, с. 292].

Важливим є і третій фактор, спільний для конспірологічної та міфологічної свідомості, що може бути ідентифікований бінарною опозицією свій – чужий. Світосприймання в ахроматичних – чорно-білих – кольорах, що маркує традиційну міфологічну свідомість, використовується «лялькарями-конспірологами» для створення образу ворога – ключового елемента будь-якої теорії змови. *«У цьому Всесвіті немає нічого нейтрального: усе обтяжене афектами, колективними почуттями й намірами. Будучи суб'єктивними, люди дуже часто надають предметам і істотам властивості, яких останні не мають ні в якій формі або ступені. Уявлюване просочує реальність і підкоряє її настільки, що всяка диференціація стає неможливою. Іншими словами, об'єктивні, соціальні й економічні причини тієї або іншої ситуації взагалі не беруться до уваги»* [12]. Цей аспект досить позірний, стосується це так званої сіоністської змови або конспірології тоталітарних режимів, починаючи від радянського комунізму, італійського фашизму, германського нацизму й аж до режимів типу Садама Хусейна або іранських аятолл.

Залежно від ціннісних орієнтацій співтовариства, що формують цей образ, його актуальності у соціокультурному аспекті, ідеологема ворога може бути закріплена за різними етнічними, релігійними, соціальними або політичними групами. При цьому образ ворога, міфологічного «чужого», не виникає з нізвідки, а є «частиною «культурного депо» тієї або іншої соціальної групи. Цей образ сконструйовано з «загальновідомих і «відпрацьованих» уявлень, що зазвичай виступають лише як засоби первинної соціалізації або міфологічних структур масової ідентичності» [2, с. 13]. Використання ідеологеми ворога для консолідації націй, масової мобілізації або з метою легітимації певних установок є намаганням уникнення «складності» у соціокультурній організації суспільства. Надмірність та спрощеність «побутової конспірології» є знаками її відповідності якимсь архаїчним шарам, що не можуть до кінця бути прояснені раціональністю, але все-таки прагнуть вилитися, повстати зі своїх глибин,

щоб донести своє німе й часом нечленороздільне послання про «небезпеку світової змови» [3]. Іншими словами, поява образу ворога у конспірологічному дискурсі пов'язана з пошуком «простих» і зрозумілих людині маси рішень, оскільки дозволяє йому знайти винуватця всіх своїх лих і невдач – «цапа відбувайла» у його міфологічному варіанті – і зняти з себе відповідальність за прорахунки.

Джерелами, з яких формується образ ворога, можуть бути як історична пам'ять групи, що міститься у переказах, фольклорі, літературних джерелах, так і забобони, стереотипи масової свідомості. До таких факторів слід віднести вплив актуальних проблем, що формують певне (найчастіше негативне) ставлення до тієї або іншої групи. Р. Хофштадтер зазначає, що прихильник теорій змови перебуває у зовсім іншій реальності, де все зв'язане між собою, є логічним та більш послідовним, ніж у повсякденному світі. Він вірить, що проти нього виступає ворог, безпомилково точний у діях і нескінченно порочний у вчинках, чий дії, однак, цілком можна пояснити за допомогою однієї, послідовної й наукової, хоча й громіздкої теорії [19, с. 29-30]. Нескладно здогадатися, що це є його власна конспірологія.

Проблеми взаємодії міфологічної й релігійної свідомостей у сучасній конспірології розглядаються у теоріях О. Дугіна [3]. Як і інші дослідники, він акцентує увагу на ірраціональності конспірологічної свідомості, в якій деміфологізована сакральність заміщується на архетипічному рівні іншими міфологічними парадигмами. Така комбінація «світських» і «релігійних» мотивів (а точніше, «гуманізму» і «фаталізму»), яка найчастіше залишається неусвідомленою, пояснює особливу екстравагантність, властиву конспірологічним концепціям [3]. Слід зазначити акцентовану О. Дугіним двоплановість конспірологічної свідомості, в якій присутні 1) ірраціональна (релігійна і міфологічна) і 2) раціональна (позитивістськи-гуманістична) складові. «Архаїчним», «інерціально і несвідомо релігійним» елементом «виступає неясне розуміння сакрального детермінізму Історії, її циклічної Зумовленості», а раціональним компонентом конспірології є уявлення про «людину як творця історії», характерного для Нового часу. Іншими словами, на відміну від релігійних систем, які у віддаленні людства від Абсолюту й наближенні до есхатологічного кінця бачать сили Долі, Долі або надлюдських виконавців Приречення – занепалих ангелів, демонів, сутностей тьми, у сучасній конспірології домінує антропологічний характер змови [3].

Аналогічної точки зору дотримується Дж. Ентін, згідно з якою консервативні мислителі вже не вірили у такі безособові сили, як Фортуна або Провидіння, але ще далекі від того, щоб пояснити французьку революцію кінця XVIII ст. теорією прогресу. На допомогу не могла прийти й Божа воля, оскільки мова йшла про руйнування усталеного громадського порядку. Глухий кут був наявним. Теорія змов допомогла знайти вихід із нього [7]. Отже, слід констатувати компенсаторні мотиви й функції конспірології, що також властиві як класичному міфу, так і сучасному. Створюючи картину світу з доступного матеріалу – емпіричних спостережень, знань, ментальних образів, аксіології, архетипів колективного несвідомого, суб'єкт заповнює відсутні її ланки. Однак при цьому заміщення достовірних зв'язків і реалій об'єктивного світу відбувається згідно з законами й принципами міфологічного мислення. У результаті вони з'являються у перетвореному вигляді, що відповідає глибинним життєвим установкам суб'єкта й виконує важливі «світомоделюючі» функції як у масовій, так і в індивідуальній свідомості. Теорії змов дають їхнім прихильникам цілісну картину світу, позбавлену протиріч, неточних деталей, знімають тривогу й пояснюють особисті невдачі [10; 15].

Стійкість міфологічних комплексів на рівні колективного несвідомого створює дисонанс із раціональними структурами, що, на думку О. Дугіна, стає причиною «ментальної патології у конспірологів». Ця точка зору є топомом сучасних теорій змови як у роботах зарубіжних дослідників, так і на пострадянському просторі. Так, Дж. Ентін поєднує в єдине ціле політичну міфотворчість, конспіративізм та утопічне мислення як прояви кризового стану суспільства й перехідності та визначає їх місце «десь між молотом міфу й ковадлом параної» [7]. Стан тривожності, властивий соціуму у ситуаціях нестабільності перехідних епох, продукує менталітет параноїка, якому у всьому ввижаються змови.

Показово, що слово «параноя» в американському варіанті англійської мови частіше позначає «стурбований стан душі», а не медичний діагноз, який у словниках іноді подається тільки другим значенням цього слова, як, наприклад, у такому визначенні: «Paranoia – a strong tendency to feel that you cannot trust other people or that other people have a bad opinion of you, or medical mental illness that causes extreme feelings that others are trying to harm you» [11]. Параноя – 1) властива суб'єктові схильність до недовіри іншим людям або підозра, що навколишні погані думки про нього; 2) медичне психічне захворювання, яке викликає у суб'єкта екстремальні відчуття, що інші намагаються нашкодити йому (переклад наш – О.П.). Параноїдальність як модель, що засвоєна масовою культурою, вбудовується у загальну модальність «кризи», втрати наративів як втрати об'єкта (М. Кляйн), тому активізація конспірологічних теорій у переломні епохи не випадкова.

Проведене дослідження конспірологічного дискурсу дозволяє стверджувати актуальність проблеми, виходячи з її контекстуального розширення у полі культури. Корпус теоретико-методологічних робіт, проаналізованих у даній статті, дозволяє виділити інваріанти конспірологічного дискурсу як теоретичного підґрунтя для літературно-розумової моделі вивчення конспірологічної прози.

Література:

1. Андерсон Б. Воображаемые сообщества: размышления об истоках национализма. М.: Кучково поле, 2001. 286 с.
2. Гудков Л. Образ врага. М.: ОГИ, 2005 336 с.
3. Дугин А. Парадигмы заговора. Введение в конспирологию. URL: <http://arctogaia.com/public/consp3.htm>
4. Леруа М. Миф о иезуитах: от Беранже до Мишле. М.: Языки славянской культуры, 2001. 460 с.

5. Панченко А. Компьютер по имени Зверь: эсхатология и конспирология в современных религиозных культурах. Антропологический форум. 2017. № 27. URL: <https://docviewer.yandex.ua/view/>
6. Шнирельман В. Александр Дугин: возведение моста между эсхатологией и конспирологией. Государство, религия, церковь в России и за рубежом. 2016. №4. С. 194–221.
7. Энтин Дж. Теории заговоров и конспиративистский менталитет. Новая и новейшая история. 2000. №1. URL: <http://vivovoco.astronet.ru>.
8. Яблоков И. Теория заговора и современное историческое сознание (на примере американской исторической мысли): дис ... канд. ист. наук: 07.00.09. Томский государственный университет. Томск. 225 с.
9. Barkun M. A Culture of Conspiracy: Apocalyptic Visions in Contemporary America, p. XI. Berkeley: University of California Press.
10. Billig M. Ideology and Opinions: Studies in Rhetorical Psychology. London, 1991.
11. Cambridge Dictionaries Online Paranoia. URL: <http://dictionary.cambridge.org/us/dictionary/american-english/paranoia>
12. Changing Conceptions of Conspiracy. Ed. by C.F. Graumann and S. Voscovici. New York, 1987.
13. Cubitt G. T. Conspiracy Myths and Conspiracy Theories. Journal of the Anthropological Society of Oxford. 1989. Vol. XX, N 1. P. 12–26
14. Edelman M. The Symbolic Uses of Politics. Urbana, Illinois: University of Illinois Press, 1985. 232 p.
15. Edelman M. The Symbolic Uses of Politics. Chicago, 1967.
16. Evans-Pritchard E. E., Witchcraft, Oracles, and Magic among the Azande. Oxford: Clarendon Press, 1976, 265 pp.
17. Foster G. M. ‘Peasant Society and the Image of Limited Good’, American anthropologist, 1965, vol. 67, no. 2, pp. 293–315.
18. Hagemester, M. (2006) “The Protocols of the Elders of Zion and the Myth of a Jewish Conspiracy in Post-Soviet Russia”, in Nationalist Myths and Modern Media: Contested identities in the Age of Globalization, pp. 249–252. London: I.B. Tauris. Varia.
19. Hofstadter, R. The Paranoid Style in American Politics and Other Essays, Cambridge, Mass.: Harvard University Press.
20. Popper K. The Open Society and Its Enemies. Princeton: Princeton University Press, 1971, vol. 2, 432 pp.
21. Wood G.S. Conspiracy and the Paranoid Style: Causality and Deceit in the eighteenth Century // The William and Mary Quarterly. Third Series. 1982, July. Vol. 39. No. 3. P. 401–441.

Анотація

О. ПЛЕТЕНА. СТРУКТУРНИ ПАРАМЕТРИ КОНСПИРОЛОГІЧНОГО ДИСКУРСУ У МІЖКУЛЬТУРНІЙ КОМУНІКАЦІЇ

Стаття присвячена дослідженню концепцій, важливих для інтерпретації конспірологічної прози кінця ХХ – початку ХХІ ст. Розглянуто історичні та сучасні аспекти теорії змови, проаналізовано культурологічні, психоаналітичні, наратологічні підходи до конспірології. Особливу увагу приділено питанням кореляції конспірологічної, міфологічної та релігійної свідомості. Виявлено інваріанти структурних параметрів конспірологічного дискурсу.

Ключові слова: конспірологія, міф, сакральність, секуляризація, конспірологічний нарратив, конспірологічна проза.

Аннотация

Е. ПЛЕТЕНА. СТРУКТУРНЫЕ ПАРАМЕТРЫ КОНСПИРОЛОГИЧЕСКОГО ДИСКУРСА В МЕЖКУЛЬТУРНОЙ КОММУНИКАЦИИ

Статья посвящена изучению источников, концептуальных для интерпретации конспирологической прозы конца ХХ – начала ХХІ века. Рассмотрены исторические и современные аспекты теории заговора, проанализированы культурологические, психоаналитические, нарратологические подходы к конспирологии. Особое внимание уделено вопросам корреляции конспирологического, мифологического и религиозного сознания. Вывявлены инварианты структурных параметров конспирологического дискурса.

Ключевые слова: конспирология, миф, сакральность, секуляризация, конспирологический нарратив, конспирологическая проза.

Summary

E. PLETENA. STRUCTURAL PARAMETERS OF THE CONSPIRACY DISCOURSE IN INTERCULTURAL COMMUNICATION

The article is devoted to the study of concepts which are important for the interpretation of the conspiracy prose of the late 20th – early 21st century. Historical and modern aspects of the conspiracy theory have been considered; cultural, psychoanalytic, narratological approaches to the conspiracy have been analyzed. Special attention is paid to the issue of correlation of conspiracy, mythological and religious consciousness. The invariants of the structural parameters of the conspiracy discourse have been revealed.

Key words: conspiracy, myth, sacredness, secularization, conspiracy narrative, conspiracy prose.